
3. Дай даїї ааї еé і а́даї еñ 1937 ð.

Збірник демографічних праць Максудова “Потери населення СРСР” завершується статтею про перепис 1937 р., яка в самвидаві з’явилася у нього однією з перших⁴¹. В момент своєї появи в самвидаві стаття була цікава як перший аналіз репресованого і всіма забутого перепису. Тепер, коли матеріали перепису, що збереглися, опубліковані, праця Максудова втратила інформаційне значення, але набула нової якості. Вона змушує задуматися над тим, чому результати перепису виявилися неочікуваними для керівників СРСР.

Як уже було сказано, у 1934 р. відділи ЗАГС були передані у відання НКВС. 28 вересня 1935 р. газета “Правда” опублікувала народжену в надрах ОДПУ постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) “Про постановку обліку природного руху населення”. У ній стверджувалося, що ця справа перебувала у незадовільному стані: “Органи обліку часто використовувалися класовими ворогами (попи, куркулі, колишні білі), які пробралися в ці організації і проводили там контрреволюційну, шкідницьку роботу (реєстрація по кілька разів смерті одних і тих же осіб, недооблік народжень і т.д.)”. “І т.д.” насправді не існувало.

Авторів закону турбувало лише те, що було названо конкретно: переоблік смертей і недооблік народжень, тобто низький рівень природного приросту населення. Вони намагалися замести сліди голодомору звинуваченням працівників ЗАГСів у шкідницькій діяльності. Якраз тому Сталін поклав на державну безпеку додаткові обов'язки, пов'язані з обліком демографічних процесів, а сам взяв на себе функцію монопольного інформатора з питань смертності, народжуваності і загальної чисельності населення.

Щоб припинити циркуляцію чуток про величезні втрати населення внаслідок голоду, Й.Сталін зробив дві явно необережні заяви. Виступаючи у січні 1934 р. із звітною доповіддю ЦК ВКП(б) XVII з'їздові партії, він з притиском наголосив, у контексті з даними по національному доходу та промисловій продукції, на зростанні населення країни з 160,5 млн. чоловік наприкінці 1930 р. до 168 млн. наприкінці 1933 р.⁴² Друга з названих цифр “прив'язувалася” до моменту виступу Сталіна на з'їзді. Походження її легко зрозуміти: опублікована ЦУНГО оцінка чисельності на січень 1933 р. (165,7 млн. чоловік) плюс річний природний приріст, який на початку 30-х рр. дорівнював приблизно 2,5 млн. чоловік. Обнародуванням такої цифри вождь давав зрозуміти всім, хто робив прогнози про втрати радянського населення від голоду, що в СРСР не було ні голоду, ні втрат населення. На демографів оголошена цифра наводила жах. Вони розуміли, що в найближчому майбутньому доведеться проводити черговий (після 1926 р.) перепис населення і опублікувати його результати. Не було сумніву, що очікувані дані будуть меншими на всю кількість жертв голоду.

“Липова” цифра чисельності населення використовувалася тільки у пропагандистських виданнях

1934-1935 рр. Демографи не публікували офіційних даних про чисельність населення на початок кожного року, як це завжди робилося раніше. Час йшов, а ці дані застигли на відмітці початку 1933 р. Наприклад, у 1936 р. в Києві вийшов “Довідник адмінтерподілу УСРР (за станом на 15 грудня 1935 р., населення – на 1 січня 1933 р.)”.

Повторний “демографічний демарш” Сталін зробив у промові в грудні 1935 р. на Всесоюзній нараді комбайнерів. Ця заява звучала так (разом з надрукованими в газеті ремарками офіційної стенограми): “У нас тепер всі говорять, що матеріальне становище трудящих значно поліпшало, що жити стало краще, веселіше. Це, звісно, правильно. Але це веде до того, що населення почало розмножуватися куди швидше, ніж у старий час. Смертності стало менше, народжування більше, і чистого приросту виходить незрівнянно більше. Це, звісно, добре, і ми це вітаємо (веселе пожвавлення в залі). Тепер у нас кожний рік чистого приросту населення виходить близько 3 мільйонів душ. Це значить, що кожний рік ми одержуємо прирощування на цілу Фінляндію (загальний сміх)”⁴³.

Друга заява відділена від першої двома роками. Безсумнівно, що смертність в 1934-1935 рр. різко зменшилася, тому що під час голодомору в першу чергу гинули люди похилого віку. Поточні показники природного руху стали сприятливими. Мабуть, саме це завело Сталіна в оману. Йому не слід було педалювати на “цілій Фінляндії”. Це означало, що після “липової” цифри на початок 1934 р. в 168 млн. чоловік в Радянському Союзі повинен був виявитися 171 млн. чоловік на початок 1935 р. Відповідно, у 1936 р. чисельність населення дійшла б до 174 млн.,

а на початок 1937 р. – 177 млн. чоловік. Перепис був призначений якраз на 1937 р.

“Не уникнути враження, – писав Максудов у статті про цей перепис, – що керівники країни і навіть демографи не мали в 1930-1937 рр. реального уявлення про наслідки здійснюваних соціальних заходів. Вони не могли не здогадуватися що голод і масова смертність на селі змінюють демографічну картину, але як і наскільки – не знали”⁴⁴.

В основу другого п’ятирічного плану, як вказував Максудов, була покладена цифра чисельності населення на 1932 рік в 165,7 млн. чоловік, і передбачалося її збільшення на кінець п’ятирічки (1937) до 168 млн. Виходить, на початку 1934 р., коли XVII з’їзд ВКП(б) приймав другий п’ятирічний план, демографи не знали, що в країні не більше 158 млн. чоловік (післявоєнна оцінка Б.Ц.Урланіса).

Ще один факт, про який розповідає Максудов. Майже два роки демографи В.Паєвський і С.Новосельський добивалися відкриття в Ленінграді Демографічного інституту АН СРСР – другого в країні після такої ж установи в ВУАН. З 1931 р. інститут у складі шести науковців почав працювати. У 1934 р. з’явився перший том його праць, в якому чільне місце зайняла стаття Новосельського і Паєвського “Про зведені характеристики відтворення і перспективні обчислення населення”. Відштовхуючись від перепису 1926 р. і аналізуючи тільки прогнозу народжуваність і смертність, ніби й не відбулося демографічної катастрофи 1933 р., вчені стверджували, що на початок 1939 р. в СРСР буде 190 млн. чоловік. Перепис 1939 р., як відомо, зареєстрував майже на 20 млн. чол. менше⁴⁵.

У книзі “Переписи населення СРСР и капиталисти-

ческих стран”, яка була випущена спеціально до перепису 1937 р. професором Московського інституту народногосподарського обліку О.Гозуловим, вказувалося: розробка майбутнього перепису буде відноситися, мабуть, до населення в 170-172 млн. чоловік⁴⁶. Вчений не додавав на кожний рік по “цілій Фінляндії”, але все-таки був далекий від розуміння поточної демографічної ситуації.

Начальник ЦУНГО І.Краваль, як твердить Максудов (без посилання на джерело), напередодні перепису 1937 р. впевнено заявив, що він “передусім покаже величезне зростання населення СРСР”⁴⁷.

Політична підкладка заяви Сталіна на XVII з’їзді ВКП(б) про чисельність населення в СРСР видна неозброєним оком. Але факти, які наводить Максудов (в тому числі й прогноз О.Гозулова), свідчать про те, що провідні радянські демографи не орієнтувалися в ситуації. Це може означати тільки одне: органи державної безпеки не давали їм зведених даних реєстрації природного руху населення. Відповідно демографи не били на сполох і не розкривали очі владі на загрозу, яку ніс з собою майбутній перепис населення. Тільки цим можна пояснити повторний “демографічний демарш” Сталіна в грудні 1935 р.

Важко сказати, хто і в якій формі попередив вождя про небезпеку, приховану у переписі населення. Мабуть, попередження було зроблено в дуже обережній формі, інакше перепис не відбувся би. Адже, керуючись уже власним досвідом, Сталін скасував перепис, який статистичні органи готували на 1949 р.⁴⁸. Але тоді Сталіна все-таки попередили про небезпеку і навіть порадили, як її пом’якшити. 27 червня 1936 р. ЦВК і РНК СРСР заборонили аборти (заборона трималася до листопада 1955 р.). Захоплене зненацька

населення не встигло пристосуватися до нової ситуації. В Україні число народжень зросло з 766 тис. в 1935 р. до 1214 тис. в 1937 р.⁴⁹ Проте до останньої призначеної дати перепису залишалось обмаль часу. Заборона абортів мало позначилася на його результатах.

1 січня 1937 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком звернулися до населення Радянського Союзу із закликом свідомо поставитися до перепису, який мав “виявити всьому світу мовою точних цифр величезні перемоги соціалізму”. Цього дня майже мільйон мобілізованих і навчених добровольців зробили попередній суцільний обхід населення, готуючись до критичної дати – ночі з 5 на 6 січня, коли мала бути врахована кожна наявна в країні людина. Союзні республіки повинні були не пізніше 10 січня відправити в Москву телеграфне донесення з сумарною цифрою переписаного населення. До 16 січня республіки, краї і області повинні були відправити в центр заново перевірені дані, цього разу з поділом населення за статтю. ЦУНГО Держплану СРСР мав подати урядові найбільш важливі для загальнодержавного планування дані: загальну чисельність населення і його поділ по території і за статтю. У Москві, Ленінграді і Харкові почали на повну потужність працювати машинно-лічильні станції з більш ніж тисячею працівників на кожній. За кілька місяців вони мали опрацювати весь набір даних Всесоюзного перепису⁵⁰.

За зразково проведений перепис уряд нагородив І.Кравалю орденом Леніна. Високі урядові нагороди одержали й інші керівники переписної кампанії. В газетах і журналах почали з’являтися перші вибіркові дані перепису, які мали ілюстру-

вати мовою цифр досягнуту в СРСР перемогу соціалізму.

Доказана Максудовим нездатність керівників перепису передбачити його результати була підтверджена директором Центрального державного архіву народного господарства СРСР (нині це Російський державний архів економіки) В.Цапліним. Він знайшов у матеріалах ЦУНГО цифру очікуваних результатів – 180,3 млн. чоловік по Радянському Союзу в цілому⁵¹.

Тим часом заступник начальника УНГО Укрдержплану Є.Кустолян в записці на ім'я І.Кравалю, надісланій разом з обов'язковим телеграфним повідомленням 10 січня 1937 р., вказав: “результати перепису по УРСР, судячи з попередніх даних, роблять цей матеріал абсолютно секретним”⁵². І справді, загальна чисельність населення України виявилася меншою, ніж за переписом 1926 р. Тобто перепис не фіксував перемоги соціалізму, а витягував на суд людський ретельно замовчувану демографічну катастрофу 1933 р. Зрозуміло, що всі газетні повідомлення про перепис негайно припинилися, ніби його й не було.

Після 1937 р. на Заході з'явилося немало версій чисельності населення Радянського Союзу за підсумками перепису. Посилаючись на усні свідчення “авторитетних джерел більшовицького походження”, Б.Суварін в біографії Сталіна, яка вже згадувалася, твердив, що перепис зареєстрував 145 млн. чоловік⁵³. О.Антонов-Овсієнко в своїй книзі про Сталіна приділив перепису 1937 р. окремий невеличкий розділ. Посилаючись на свідчення вцілілого під час репресій заступника Кравалю О.Попова, він назвав іншу цифру – 156 млн. чоловік⁵⁴. М.Ца-

ринник у збірнику документів про голод в Україні, запозичених в архіві міністерства закордонних справ Великої Британії, визначив чисельність населення дещо більшою цифрою – 158 млн. чоловік⁵⁵. Маскудов завершував свою статтю про перепис драматичним запитанням: “І, кінець кінцем: коли нас скільки було??”⁵⁶. Нарешті, М.Тольц, який першим під час горбачовської “перебудови” порушив в Радянському Союзі піввікову мовчанку щодо перепису 1937 р., тільки повторив маскудовське запитання, не даючи відповіді⁵⁷.

До статті Тольца громадськість виявила колосальний інтерес. Вона була надрукована в грудні 1987 р. в журналі “Огонек”, який тоді виходив космічними тиражами, а з 1989 р. радянська демографічна статистика позбулася грифа “цілком таємно”. Можливо, що обидві події взаємопов’язані.

В Цаплін, стаття якого (у формі листа до редакції) вже згадувалася тут, задовольнив у квітні 1989 р. цей інтерес широкої громадськості Радянського Союзу. Він знайшов офіційний лист начальника ЦУНГО І.Кравалія до Сталіна і Молотова від 14 березня 1937 р. “Про попередні підсумки Всесоюзного перепису населення”. Виявилося, що 6 січня 1937 р. перепис зареєстрував в СРСР 162 003 225 чоловік. В цю цифру входили й категорії населення, які переписувалися окремо: 1 956 217 службовців РСЧА, Внутрішніх військ і прикордонної охорони НКВС, а також 2 653 036 чоловік, які входили до спецконтингенту НКВС (тюрми і концтабори) та Наркомату оборони⁵⁸.

Представлені УНГО Укрдержплану дані про перепис в Україні у порівнянні з даними перепису 1926 р. мали такий вигляд (див. табл. 3)⁵⁹.

Таблиця 3

Області	17.12.1926	6.01.1937	1937 у % до 1926 р.
Вінницька	4 358 526	3 918 736	89,9
Київська	5 800 912	5 098 241	87,9
Чернігівська	2 784 311	2 522 371	90,6
Харківська	5 722 653	5 053 431	88,3
Донецька	2 963 690	4 578 669	154,5
Дніпропетровська	3 483 665	3 721 228	106,8
Одеська	3 244 620	2 925 399	90,2
Молдавська АРСР	5 675 956	5 695 34	100,3
УРСР в цілому	28 925 976	28 387 609	98,1

Два зауваження до табл. 3. Кількість населення України за переписом 1926 р. в документах кінця 30-х рр. була на 117 тис. чоловік меншою від даних, які публікувалися одразу після того перепису. Різниця пояснювалася, тим, що при перерахунках перепису 1926 р. з загальної кількості зафіксованого тоді населення було вилучено військовослужбовців, що у 1937 р проходили перепис окремо. Варто також підкреслити, що розміщені на території України службовці НКВС обліковувалися централізовано і не входили до загального підсумку населення ні в 1926, ні в 1937 рр. Спецконтингенти НКВС і Наркомосу розподілялися по областях.

З таблиці видно, що за десять років в Україні відбувся істотний перерозподіл населення, викликаний передусім урбанізаційними процесами під впливом високих темпів капітального будівництва в Донецько-Придніпровському регіоні. Тому на всіх інших областях демографічна катастрофа позначилася ще

сильніше. Начальник УНГО при Держплані УРСР мав підстави для висновку про необхідність засекретити результати перепису 1937 р.

Услід за коротким повідомленням про попередні результати перепису 1937 р. І.Краваль надіслав Сталіну і Молотову свої пояснення з приводу того, чому чисельність населення виявилася нижчою очікуваної за даними поточного обліку населення. Начальник ЦУНГО опинився у вкрай незручній позиції: він змушений був придумувати пояснення, спрямовані на маскування людських втрат, якими супроводжувалася сталінська “революція зверху”.

І.Краваль дезавуював оцінку чисельності населення на 1 січня 1933 р. – 165,7 млн. чоловік. Поточний облік населення давав не вірні, різко завищені цифри, – вказував він, – внаслідок винятково погано організованої системи ЗАГСівської реєстрації народжуваності і смертності. Тільки після передачі ЗАГСів в систему НКВС їх робота почала налагоджуватися, змушений був додати Краваль, щоб не звинуватити в неефективній діяльності це всесильне відомство⁶⁰.

Звинувачення ЗАГСів (до передачі їх в систему НКВС) і власного відомства в недообліку населення виглядало нелогічно. Якби мова йшла про звичайну недбалість, то вона мусила б однаково позначитися на реєстрації взаємно протилежних процесів народжуваності і смертності. Щоб здійснювати цілеспрямований недооблік населення, потрібно було утримуватися від реєстрації народжень і фіксувати надлишкову кількість смертей. Отже, замість недбалості працівники системи народногосподарського обліку мали бути обтяжені виною за свідомо здійснювану фальсифікацію природного руху населення. Мотиви такої

поведінки було важко пояснити, але в 1937 р. людей звинувачували в найбільш ірраціональних діях, щоб підвести під розстрільну статтю. Тому органи державної безпеки звинуватили відповідальних працівників системи народногосподарського обліку в контрреволюційному недообліку населення. І.Краваль був заарештований і розстріляний.

В лютому-березні 1937 р. в ЦУНГО Держплану СРСР і в місцеві УНГО почали надходити прохання від відомств щодо надання даних про підсумки перепису для різних потреб: формування виборчих ділянок для виборів до Верховної Ради СРСР, для складання плану третьої п'ятирічки тощо. Але відразу після одержання перших підсумків перепису перестав діяти циркуляр ЦУНГО від 23 грудня 1936 р., яким дозволялося надавати обкомам партії і облвиконкомом дані про чисельність населення. 21 червня в місцеві бюро перепису була розіслана директива ЦУНГО про порядок здавання і зберігання всіх допоміжних матеріалів перепису в спецсектори ЦУНГО. 27 серпня 1937 р. розпорядженням нових керівників ЦУНГО всі матеріали перепису населення 1937 р. були передані на зберігання в секретні частини відповідних відомств⁶¹. З цього моменту розпочався “арешт” радянської демографічної статистики, який тривав 51 рік.

Після арешту І.Кравалю керівники ЦУНГО зробили відчайдушну спробу врятувати перепис 1937 р. “підправленням” його результатів. Розшукуючи в лютому 1990 р. матеріали перепису 1937 р. по Україні в архівному фонді ЦУНГО, я натрапив на рукопис обсягом в 40 стор. машинопису без назви й адресата. Свого часу архівісти-секретники у складеному переліку документів назвали його “Запискою

про проведення перепису 1937 р.” На останній сторінці проставлено машинописну дату – 13 серпня 1937 р., а чорнилом виправлено її на 19 серпня. Цим же чорнилом зроблені підписи керівників ЦУНГО – І.Веремничева, І.Писарєва і третій, нерозбірливий.

Із змісту зрозуміло, що цей документ – копія доповідної записки в ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про те, як матеріали перепису, висловлюючись словами авторів, “звільнювалися від шкідницьких спотворень”. Нові керівники ЦУНГО вказували, як вони розподілили по кожному регіону свою фальсифікаторську поправку, спрямовану на виправлення “шкідницького недообліку” населення. Поправка дорівнювала 6 526 тис. чоловік.

Особлива увага в цій записці приділялася Україні. За переписом 1926 р. населення республіки становило 28 926 тис. чоловік, а природний приріст за 1927-1936 рр. дорівнював 2 376 тис., що давало в сумі 31 302 (в тексті документу помилково 31 502). Оскільки на січень 1937 р. населення становило 28 388 тис. чоловік, відплив за межі республіки визначався цифрою в 3 114 тис. чоловік. “Безсумнівно, – стверджували автори записки, – що цифра відпливу за межі УРСР 3,1 млн. чол. цілком безглузда, хоч шкідники робили спробу її об’рунтувати. Розрив свідчить лише про значний недооблік населення УРСР під час перепису 1937 р.”⁶².

Визначаючи, наскільки треба збільшити чисельність населення по областях УРСР, щоб ліквідувати “недооблік”, автори записки використали наявну у них статистику переміщення людей між республіками СРСР. Ці дані ніколи не публікувалися, тому що в них враховувалися всі види добровільного і примусового переміщення населення.

В роки першої п'ятирічки органи державної статистики мали лише приблизне уявлення про механічний рух населення. Після запровадження внутрішніх паспортів, тобто з 1933 р. рух населення стало можливим відслідковувати за допомогою механізму прописки і виписки. Це істотно підвищило вірогідність даних про механічний рух, хоч, як вказувалося у записці, “цей облік продовжує страждати найкрупнішими недоліками”⁶³. Проте приблизну картину, з точністю до десятків, а іноді й сотень тисяч чоловік, цей облік все-таки давав.

У записці підкреслювалося, що відпливу населення з УРСР у 1936 р. не спостерігалось, а в 1934-1935 рр. відплив з урахуванням припливу складав не більше 100 тис. чоловік за кожний рік. В роки першої п'ятирічки відплив був досить істотним. В цілому за міжпереписний період 1927-1936 рр. він склав, як вказувалося у записці, 1 343 тис. чоловік⁶⁴.

Щоб визначити втрати від голоду в межах окремої республіки, абсолютно необхідні дані про механічний рух населення. Тому варто навести запозичені з цієї записки дані про сальдо припливу і відпливу населення по Україні за міжпереписний період 1927-1936 рр. (в тис. чоловік):⁶⁵

Таблиця 4

Вінницька	– 691,5
Київська	– 585,0
Чернігівська	– 380,5
Харківська	– 593,4
Донецька	+ 1 339,0
Дніпропетровська	– 24,0
Одеська	– 451,1
Молдавська АРСР	– 48,2
УРСР в цілому	– 1 334,6

Драматична ситуація, в якій готувалася ця записка, позначилася на цифрах. Сума даних по областях дає 1 434,7 тис., а не 1 334,6 тис. Крім того, негативне сальдо механічного приросту по УРСР, яке подавалося в тексті записки окремо, визначалося цифрою – 1 343 тис. чоловік. Якраз ця цифра фігурує в наших розрахунках, наведених у наступному підрозділі.

Автори записки повідомляли, що на машинолічильних станціях уже здійснюється розробка першої черги матеріалів фальсифікованого перепису (територіальний розріз населення за віковою структурою, головними національностями, грамотністю, освітою, релігією і шлюбністю). Цю роботу передбачалося закінчити до 1 січня 1938 р. Ставилося питання про дозвіл на публікацію “виправлених” матеріалів перепису 1937 р.⁶⁶

Сталін не погодився на це. 25 вересня 1937 р. РНК СРСР визнав матеріали Всесоюзного перепису населення дефектними. Переписні картки було знищено. Демографічна наука практично зникла. Демографи, які вижили в репресіях 1937-1938 рр., змінили свій фах. Науково-дослідні установи з проблем народонаселення перестали існувати, в тому числі всесвітньо відомий Демографічний інститут АН УРСР. Статистичні органи зобов'язувалися провести новий перепис на початку 1939 р.